

RECENZJE I OMÓWIENIA

Studia Oecumenica 11
Opole 2011

Duchowość chrześcijańska. Późne średniowiecze i reformacja, red. Jill Raitt, współpr. B. McGinn, J. Meyendorff, tłum. P. Blumczyński, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2011, 496 s., ISBN 978-83-233-3181-0.

Od początku czasów nowożytnych obserwuje się nie tylko postępujące zeświecczenie chrześcijańskiego Zachodu – dziś większego niż kiedykolwiek – ale także niezwykły rozkwit różnych form duchowości. Pomimo że sfera duchowej aktywności człowieka uległa we współczesnym świecie w wielu wymiarach redukcji, to paradoksalnie od wielu lat w różnych kręgach – nie tylko kościelnych – mówi się i pisze o duchowości jako charakterystycznym znaku naszych czasów.

Wychodząc od analiz ściśle socjologicznych, pisze się o duchowości i religijności – już właściwie od lat 80-tych XX wieku – jako o tzw. „megatendencjach”. Są też tacy, którzy traktują ten nawrót do różnych form życia duchowego, czy wprost nawrót do religii, jako „zemstę Boga” (C. Diaz, *Contra Prometeo*, Madryt 1991). Rozpad tradycyjnego świata religii nastąpił w wyniku długiego procesu, który z pewnością rozpoczął się już w oświeceniu. Kiedy w XX wieku wydawało się, że wszystko jest możliwe bez Boga, naszego najwyższego Interlokutora w budowaniu różnych fragmentów historii tak w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym, kiedy stworzono nawet „teologię śmierci Boga”, to okazało się, że człowiek natrafia w wielu dziedzinach swej aktywności na pytania bez odpowiedzi. Carlos Diaz we wspomnianej pozycji twierdzi, że „im człowiek dalej posuwał się w swoim pragnieniu stania się bogiem, zdobycia wiedzy, pozabawienia innych ich wielkości, tym bardziej tracił swe ludzkie oblicze” (tamże, s. 42). Tej ocenie trudno odmówić trafności. Potwierdza ją Henri de Lubac w pracy *Dramat humanistycznego ateizmu*: „nie jest prawdą (...), że nie da się ułożyć życia na ziemi bez Boga. Nie ulega natomiast wątpliwości, że bez Boga można je ułożyć jedynie przeciwko człowiekowi (s. 11). Myśl tę zresztą często w swoich homiliach i przemówieniach powtarzał Jan Paweł II. Na tym właśnie zdaje się polegać spektakularna rola powrotu do duchowości, wprost „mody” na nią. Człowiek, który zapłacił wysoką cenę za usunięcie ze swego horyzontu rze-

czywistości transcendentnych i wartości duchowych, pragnie na powrót odzyskać duchowy wymiar swej egzystencji i nim żyć.

Zmaganie się człowieka, często wbrew swej naturze, o realizację wartości duchowych w przykładzie różnych kultur, religii czy narodowości, z uwzględnieniem historycznych okresów rozwoju różnych nurtów duchowych, wspaniale prezentują tomy wydane w serii *World Spirituality*. Każdy tom, a wydanych zostało już kilkadziesiąt, jest encyklopedyczną historią różnych religijno-antropologicznych kwestii. Seria ta zresztą nie jest jedyną poświęconą różnym nurtom duchowości. Warto wspomnieć dzieła: P. Pouratt, *La spiritualite chretienne* (4 tomy); L. Bouyer, *Storia della spiritualia* (8 tomów); V. Grossi, L. Boriello, B. Scandin, *Storia della spiritualia* (7 tomów) czy wydany przez Wydawnictwo „M” *Leksykon duchowości katolickiej* (Lublin – Kraków 2002, ss. 988).

W kontekście współczesnego światowego, jak i także polskiego zainteresowania problematyką wartości duchowych i olbrzymiego zapotrzebowania na literaturę poświęconą różnym formom i nurtom duchowości – także tym z minionych epok historycznych – należy z uznaniem przyjąć już samą inicjatywę Uniwersytetu Jagiellońskiego, by przetłumaczyć i wydać w języku polskim 17 tom wspomnianej serii *World Spirituality*, poświęcony chrześcijańskiej duchowości późnego średniowiecza i reformacji. Publikację książki *Duchowość chrześcijańska. Późne średniowiecze i reformacja* należy uznać za projekt naukowo niezwykle cenny i polskiej literaturze potrzebny. Każdy tom wspomnianej serii to dzieło monumentalne, które należy już dziś do światowego kanonu lektur z zakresu historii teologii i historii duchowości chrześcijańskiej. Publikacja kolejnego tomu daje dostęp do tej myśli także czytelnikom w języku polskim. Istniejące bowiem napisane w języku polskim opracowania duchowości późnego średniowiecza i epoki reformacji są fragmentaryczne, bądź też – jak wspomniany *Leksykon duchowości katolickiej* – monokonfesyjne i o zbyt ogólnym, encyklopedycznym charakterze.

O wyjątkowej naukowej wartości dzieła *Duchowość chrześcijańska. Późne średniowiecze i reformacja* świadczy już sam fakt doboru autorów, którzy opracowali poszczególne tematy tej pracy zbiorowej. Są tam nazwiska 25 znanych w świecie historyków idei i kultury, historyków Kościołów i ekumenizmu, teologów systematycznych, porównawczych i znawców szeroko rozumianej teologii duchowości. Dobór autorów nie został ograniczony konfesyjnie – są tam wybitni znawcy prawosławia (John Meyendorff), luteranizmu (Mark Lienehard), teologii reformowanej (Fritz Büsse, William Bouwsmana), anglikańskiej (Bernard McGinn), a także teologii katolickiej (Keith J. Egan, James D. Tracy). Większość z nich pracuje na znanych uniwersytetach w USA i Europie. Każdy z nich może poszczycić się olbrzymim dorobkiem naukowo-badawczym i publikacyjnym. Redaktorom i wydawcom dzieła można tylko pozazdrościć, że udało się zebrać zespół tak kompetentnych pisarzy, którzy w różnych

aspektach naświetlili problematykę chrześcijańskiej duchowości na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej.

Na strukturę treści tomu składa się *Przedmowa do serii* (s. VII–VIII), *Wstęp* (s. IX–XVIII), *Podstawowa bibliografia i skróty* (s. XIX) – bibliografia szczegółowa została osobno zamieszczona po każdym z artykułów, 20 tematów zasadniczych podzielonych na: Rozdział I (s. 1–14), część I poświęconą szkołom i ruchom duchowym (s. 15–379) i część II poświęconą tematom specjalistycznym (s. 381–471). Całość wieńczy *Noty o autorach* (s. 473–475), *Indeks osób* (s. 477–483), *Indeks rzeczowy* (s. 485–494).

Od strony merytorycznej należy podkreślić wielkie bogactwo treści zamieszczonych w każdym z artykułów, które jednocześnie, już ze względu na swą objętość, nie są pozbawione pogłębionych analiz. Wprowadzeniem do całości jest artykuł G. Tavarda na temat *Życie apostołskie i reforma Kościoła*” wyrażającego się w powstaniu nowych ruchów w życiu Kościoła i reformatorskimi trendami w teologii. Był to wiek związany z wielkimi nazwiskami: Ruperta z Deutz, Hugo od św. Wiktora, Piotra Lombarda, Hildegardy z Bingen a także z reformatorskimi soborami – Laterańskim III (1179) i Laterańskim IV (1215). Artykuł ten na konkretnych przykładach ilustruje realizację zasady: *Ecclesia semper reformanda*.

Kolejne cztery artykuły prezentują duchowość, którą tworzyły i którą żyły w późnym średniowieczu powstałe z ruchów żebraczych cztery zakony: dominikanie (s. 15–30), franciszkanie (s. 31–49), karmelici (s. 51–62) i augustianie (s. 63–74). Autorzy pokazują, jak zakony żebracze przyczyniły się do zasadniczej modyfikacji dotychczasowego życia monastyczno-kontemplacyjnego, podejmując nauczanie i przepowiadanie jako część istotną swego programowego powołania.

Dominikanie położyli nacisk na ustawiczne studium oraz ubóstwo jako przykład życia i posłannictwa ewangelicznego. Na kształtowanie ich duchowości największy wpływ mieli Albert Wielki i Tomasz z Akwinu poprzez uwydatnienie decydującej roli Boga w życiu człowieka, prymatu intelektu nad wolą oraz prymatu miłości, która jest początkiem i kresem kontemplacji.

Dla św. Franciszka z Asyżu i jego wspólnot regułą było zachowanie zasad Ewangelii, posłuszeństwo i miłość, ubóstwo i troska o zbawienie innych przez działalność kaznodziejską. Istotą duchowości franciszkańskiej, wówczas i dziś, miała być miłość do Boga i do bliźnich – zwłaszcza ubogich i nieszczęśliwych, oraz do innych stworzeń ożywionych i nieożywionych. W tych ostatnich aspektach duchowość ta może patronować dzisiejszym ruchom ekologicznym.

Duchowość karmelicka natomiast nawiązuje do duchowości pustelników z Góry Karmel. Liczną grupę wśród średniowiecznych karmelitów stanowili pustelnicy wędrowni, którzy zobowiązywali się do odwiedzania miejsc świętych, zwłaszcza Jerozolimy. Ich działalność w dużej mierze przyczyniła się do chrystianizacji świata, jak pogłębienia życia chrześcijańskiego poprzez mistykę.

Z ruchu eremickiego wyrósł też zakon oparty na regule św. Augustyna, założony w 1256 roku we Włoszech, który oprócz pracy duszpasterskiej podejmował działalność misyjną i naukową. Było to zakon augustianów. Do tego zgromadzenia należał późniejszy reformator M. Luter. Duchowość augustiańska kształtowała się pod wpływem łączenia nauczania z pobożnością, pracy umysłowej z życiem kontemplacyjnym.

Wiele interesujących treści wnoszą artykuły na temat pobożności i duchowości średniowiecza autorstwa R. Kieckhofera (s. 75–110) i W. Courtenay'a (s. 111–122). Charakteryzują oni formy średniowiecznej pobożności, wskazując na wiodącą rolę idei „naśladowania Chrystusa” i prezentując bardziej szczegółowo pobożność pasyjną, pokutną, eucharystyczną, maryjną; scharakteryzowano również średniowieczny kult świętych.

Na jednostronność ujmowania religijności kobiet w późnym średniowieczu zwraca uwagę C.W. Bynum (s. 123–142). Autorka wspomina o nowych formach życia religijnego tak w klasztorach żeńskich, jak i praktykowanych przez kobiety świeckie. Prowadzone analizy porównawcze wskazują na różnice między „kobiecą” i „męską” duchowością oraz odmiennymi sposobami wyrażania się ich pobożności.

Szkoły późnośredniowiecznego mistycyzmu opracował A.M. Haas (s. 143–180). Do analiz wybrano czołowych przedstawicieli mistycyzmu – twórców szkół niemieckich, duńskich, włoskich, francuskich i szwajcarskich. Mistycyzm angielski opracował w osobnym artykule B. McGinn (s. 199–212), natomiast duchowe życie w palamizmie zaprezentował G. Mantzaridis (s. 213–228), w prawosławiu rosyjskim – S. Hackel (s. 229–242).

W charakterystyce późnośredniowiecznej duchowości nie mogło zabraknąć artykułu na temat *devotio moderna* – nurtu duchowości chrześcijańskiej ukształtowanego w swych początkach wśród świeckich chrześcijan w Niderlandach (s. 181–198). O. Gründler wykazuje, że ruch ten był reakcją na formalizm praktyk zewnętrznych, przerost spekulacji teologicznych, dominantą modlitwy liturgicznej oraz na niewłaściwe formy pobożności ludowej. Ruch *devotio moderna* propagował indywidualny model pobożności, zalecając umiar w ascezie, wypełnianie codziennych obowiązków i stawianie za wzór do naśladowania człowieczeństwa Chrystusa.

Kolejne artykuły części I prezentują duchowość humanizmu. Ta duchowość w dużym stopniu zainicjowała procesy reformacyjne, mimo że w ostatecznym rozrachunku znacznie różniła się od duchowości reformatorów M. Lutra i J. Kalwina. Najwięcej z duchowości humanizmu zachował w swojej spuściźnie pisarskiej i całym systemie teologicznym U. Zwingli. Ogólną charakterystykę tych nurtów duchowych popartą wieloma szczegółowymi informacjami teologicznymi i historycznymi ukazują artykuły, którymi autorami są: William

Bouwsmana (s. 243–258 i 325–340), James D. Tracy (s. 259–273), Marc Lienehard (s. 275–306), Fritz Büsser (s. 307–324) i Timothy George (s. 341–379).

Druga część recenzowanego tomu, już znacznie krótsza, porusza w sześciu artykułach wybrane tematy nie dotyczące wprost konkretnego nurtu duchowości, a jednak ściśle związane z tą problematyką. E. Cousins koncentruje się na zagadnieniu człowieczeństwa i męka (s. 383–400), E. Johnson – na pobożności maryjnej w Kościele zachodnim, R. Taft i J. McCue – na związkach pomiędzy liturgią i Eucharystią w perspektywie teologii wschodniej i zachodniej (s. 423–446), J. Meyendorff na zachodniej i wschodniej wizji Kościoła (s. 447–462), natomiast J. Raitt – na zagadnieniu świętości i grzechu w perspektywie teologii katolickiej i protestanckiej (s. 463–471).

Już sama zasadnicza struktura i wewnętrzne podziały treści pokazują merytoryczne bogactwo recenzowanego dzieła. Autorzy ustosunkowali się do najważniejszych zagadnień związanych z szeroko rozumianą duchowością, które w okresie późnego średniowiecza i okresu reformacji stanowiły przedmiot szczególnego zainteresowania tak wiernych żyjących w Kościele katolickim, jak w różnych Kościołach i wspólnotach poreformacyjnych, a także w Kościołach Wschodnich. Merytorycznym walorem opracowania jest jednak nie tylko wielkie bogactwo udokumentowanych faktów historycznych i teologicznych, ale zarysowanie zasadniczych tendencji rozwojowych głównych nurtów duchowości uwarunkowanych ówczesnymi wydarzeniami historycznymi bądź wprowadzanymi reformami.

Od strony formalnej różne konfesyjne i narodowo pochodzenie Autorów, ich wykształcenie i specjalizacje, pozwoliły na przeprowadzenie głębokich historycznych i teologicznych analiz ukazujących istotne i podstawowe, jak i czasami bardzo subtelne różnice między poszczególnymi nurtami, rodzajami i formami duchowości późnego średniowiecza i epoki reformacji. Autorzy opisują te rzeczywistości z wielkim zrozumieniem różnorodnych uwarunkowań i etiologiczną wrażliwością. Przemiany w sposobie ujmowania pewnych prawd, przeżyć, doświadczeń czy zjawisk zawsze osadzone są też w recenzowanym tomie w szerokim kontekście porównawczym. Opracowanie stawia jego Autorów i Wydawców w pierwszym rzędzie światowych historyków i teologów, ale i ekumenistów. Umiejętność ponadkonfesyjnego spojrzenia i wyznaniowo otwartych ocen jest bardzo charakterystyczna dla Autorów recenzowanej pozycji.

Z ekumenicznie otwartym charakterem opracowania *Duchowość chrześcijańska. Późne średniowiecze i reformacja* wiąże się jeszcze jeden ważny faktor natury formalnej: jest nim obiektywizm w wyborze i ocenie faktów historycznych i prawd teologicznych. Autorzy i wydawcy nie pominęli żadnego z ważnych tematów tego okresu i potrafi je naświetlić z historycznego dystansu. Od strony formalnej należałoby podkreślić także jeszcze jedną zasadę widoczną w przeprowadzonych analizach: oryginalne źródła historyczne interpretowane

zostały w świetle osiągnięć współczesnych badań i zrelacjonowane w języku obrazowym i bardzo komunikatywnym, a w niektórych artykułach narratywnym.

W prezentowanym tłumaczeniu *The Christian Spirituality. High Middle Ages and Reformation* nie zrezygnowano z indeksów osobowych i indeksów rzeczowych (co często ma miejsce w polskich tłumaczeniach). Przy tak treściowo bogatej pozycji indeksy okazują się wielce pomocne i wprost nieodzowne. Praca przybliży polskiemu czytelnikowi dotychczas mało znany, bo głównie amerykański, sposób uprawiania nauki o duchowości – a także teologii, historii, kulturoznawstwa.

Wszystkie względy merytoryczne i formalne decydują o dydaktycznych walorach recenzowanej pozycji. Polskie środowiska akademickie otrzymały opracowanie, które od lat należy do światowej klasyki. Bogactwo treści, logika formy, prosty i zrozumiały sposób przekazu treści pokazują wręcz podręcznikową wartość temu poświęconego chrześcijańskiej duchowości. Z pewnością udostępnienie tego dzieła polskiemu czytelnikowi w tym tak dobrym tłumaczeniu spotka się z wielkim zainteresowaniem środowisk teologicznych, kościelnych oraz historyków. Książka może być doskonałym materiałem źródłowym w przygotowaniu wykładów na poziomie uniwersyteckim, może też służyć studentom historii, zwł. historii Kościoła, kulturoznawstwa, studentom teologii i ekumenizmu – i to niezależnie od profilu wyznaniowego. Książka, lub przynajmniej jej fragmenty, winny należeć do podstawowych lektur dla studentów wymienionych kierunków – tak na uczelniach katolickich, jak ewangelickich i prawosławnych. Z pewnością zainteresuje ona też wszystkich pragnących poszerzyć i pogłębić swą wiedzę ma temat epoki średniowiecza, początków czasów nowożytnych i epoki reformacji.

Piotr Jaskóła (Opole)

FRONIEWSKI Jacek, Teologia anamnezy eucharystycznej jako pamiątki uobecniającej ofiarę Chrystusa i jej implikacje ekumeniczne, Wrocław: PWT 2011, 360 s., bibliogr., streszcz. niem., Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, seria: Rozprawy Naukowe 84, ISBN 978-83-7454-172-5.

O ekumenicznym znaczeniu Eucharystii nie trzeba chyba nikogo przekonywać. Spory o rozumienie Eucharystii, a zwłaszcza eucharystycznej obecności Chrystusa rozpałały głowy szesnastowiecznych reformatorów, doprowadzając do nierzadko pełnych pasji dyskusji teologicznych. Mimo wielokrotnego podejmowania tej problematyki także we współczesnych dialogach ekumenicznych

i próby wyjaśnienia oraz przezwyciężenia kluczowych problemów w obrębie misterium eucharystycznego, zwłaszcza jej ofiarniczego charakteru, pozostające teologiczne różnice czy nawet tylko różnica akcentów w doktrynie o Eucharystii, stanowią istotny wyznacznik odmienności chrześcijańskich konfesji. Warto zauważyć, że rozumienie Eucharystii jako pamiątki ofiary Chrystusa zostało zaliczone przez Jana Pawła II w encyklice *Ut unum sint* do zagadnień, które nadal należy pogłębić (por. UUS 79). Z radością należy zatem powitać publikację, której Autor pochylił się nad teologią eucharystycznego uobecnienia i upamiętnienia ofiary Chrystusa, uwzględniając przy tym jej implikacje ekumeniczne. W ten sposób już w samym zamyśle publikacja ta stanowi odpowiedź na wspomnianą wyżej papieską zachętę, a także formę twórczej recepcji dotychczasowych osiągnięć ekumenicznych na tym polu.

Prezentowana książka – jak wyjaśnia jej Autor – jest wynikiem projektu badawczego, który doprowadził ostatecznie do sfinalizowania przewodu doktorskiego, a zatem stanowi ona (nieco zmodyfikowaną) dysertację doktorską. Określając główny przedmiot badawczy podjętej dysertacji, Autor stwierdził we *Wstępie*, że główna uwaga zostanie skoncentrowana „na ofiarnym wymiarze (...) misterium [Eucharystii – R.P.], a dokładniej (...) na roli teologicznego znaczenia terminu pamiątka (*anamnesis*) w ukazaniu związku pomiędzy dokonaną ‘raz na zawsze’ (Hbr 10, 10.12) na krzyżu ofiarą Chrystusa a Eucharystią sprawowaną przez Kościół” (s. 14). Cel, który postawił sobie Autor, polegał na wydobyciu najgłębszego sensu słowa pamiątka (*anamnesis*) w nauce o Eucharystii jako ofierze, biorąc pod uwagę historię – sięgającą aż po współczesność – teologicznego rozumienia tego biblijnego pojęcia, zawartego w Jezusowych słowach polecenia „To czyńcie na moją pamiątkę”. Jednocześnie na tej podstawie Autor pragnął ukazać wpływ zastosowania pojęcia pamiątki na postępowanie dialogu ekumenicznego na temat ofiarniczego charakteru Eucharystii.

Realizację tak wytyczonego celu Autor przedsięwziął w trzech tematycznych i systematycznie ujętych odsłonach, stanowiących rozdziały niniejszej publikacji. Pierwszy rozdział (*Biblijne podstawy ustanowienia anamnezy eucharystycznej jako pamiątki Paschy Chrystusa*, s. 21–133), stanowi biblijne studium rozwoju idei pamiątki eucharystycznej. Choć o pamiątce (anamnezie) eucharystycznej wypada zasadnie mówić dopiero w Nowym Testamencie, to jednak ustanowiony przez Chrystusa nowy ryt ofiarny można w pełni zrozumieć w kontekście symboliki żydowskiej liturgii paschalnej. Z tej racji Autor słusznie w pierwszym punkcie niniejszego rozdziału zajął się zbadaniem starotestamentalnej idei pamiątki (*zikkarion*), uznając ją za klucz hermeneutyczny do słów Jezusa ustanawiających anamnezę eucharystyczną. W oparciu o klasyczną literaturę z zakresu egzegezy starotestamentalnej i teologii biblijnej Autor wyjaśnił znaczenie starotestamentalnego *zikkarion* w sensie pamiątki zbawczych dzieł Boga, ukazując jednocześnie rozwój idei pamiątki w kulcie starotestamentalnym. Podobnie odniósł się do uka-

zania żydowskiej Paschy jako podstawy Paschy Chrystusa, a zarazem pamiętki zbawczych wydarzeń w dziejach Izraela. Drugi punkt pierwszego rozdziału stanowi właściwą eksplikację nowotestamentalnego rozumienia anamnezy eucharystycznej jako pamiętki. W tej części Autor przeanalizował nowotestamentalne relacje na temat ustanowienia Eucharystii, związek Ostatniej Wieczerzy z Paschą starotestamentalną, wymowę Jezusowego polecenia anamnezy eucharystycznej oraz zaprezentował istotę anamnezy eucharystycznej na tle paschalnej tradycji starotestamentalnej i pism Nowego Testamentu.

Drugi rozdział (*Teologiczne znaczenie pojęcia pamiętki [anamnezy] dla interpretacji Eucharystii jako ofiary*, s. 134–262) stanowi bardzo erudycyjną i przekrojową część pracy, w której Autor dokonał zobrazowania wpływu biblijnego pojęcia pamiętki (anamnezy) na rozwój teologii Eucharystii od patrystyki aż do czasów współczesnych. Z jednej strony w historycznym przeglądzie ukazano ewolucję nauki o ofiarnym charakterze Eucharystii, zwracając szczególną uwagę na zastosowanie lub postępujące zaniechanie w stosowaniu kategorii pamiętki (anamnezy) w opisie tego wymiaru eucharystycznego misterium oraz historyczno-doktrynalne konsekwencje tego procesu, z drugiej zaś przedstawiono odrodzenie się kategorii i pojęcia pamiętki we współczesnej teologii i nauczaniu Magisterium Kościoła, zapoczątkowane przez dwudziestowieczny ruch odnowy liturgicznej i rozwój teologii biblijnej, a następnie utrwalone w nauczaniu Soboru Watykańskiego II i posoborowym nauczaniu magisterialnym. Jakkolwiek można uznać, że zaprezentowana panorama „dziejów” pojęcia pamiętki w nauczaniu o ofiarnym wymiarze Eucharystii nie jest z pewnością wyczerpująca, to jednak jej syntetyczne ujęcie daje pełny wgląd i zrozumienie kolejnych faz rozwoju doktryny eucharystycznej, łącznie z jej krytycznymi okresami.

W trzecim rozdziale (*Implikacje ekumeniczne zastosowania kategorii pamiętki [anamnezy] w dialogu o Eucharystii*, s. 263–320) Autor podjął kwestię wpływu współczesnej teologicznej recepcji biblijnej kategorii anamnezy na postęp dialogu ekumenicznego w kwestii ofiarniczego charakteru Eucharystii. Pierwsza część tego rozdziału stanowi w pewnym sensie „ekumeniczne” uzupełnienie rozdziału wcześniejszego, polegające na zaprezentowaniu rozumienia pamiętki (anamnezy) w nauczaniu o Eucharystii w Kościołach niekatolickich. To istotne dopełnienie wcześniejszych rozważań przygotowało właściwą podstawę dla przeprowadzenia analizy dokumentów dialogu ekumenicznego, podejmujących problem ofiarniczego wymiaru Eucharystii i wykorzystania w tym zakresie biblijnej kategorii pamiętki. Autor w odrębnych podpunktach przeanalizował dokumenty bilateralne z udziałem Kościoła rzymskokatolickiego oraz dokumenty dialogów wielostronnych, uwzględniając tu uzgodnienia Grupy z Dombes i Komisji „Wiara i Ustrój”. Może rodzić się w tym miejscu pytanie, dlaczego wśród dokumentów bilateralnych znajdujemy tylko te z udziałem Kościoła rzymskokatolickiego? To wybór dokonany przez Autora, który ma jednak

świadomość jego wady (por. s. 327). Biorąc pod uwagę m.in. realizm podjętego projektu badawczego, wybór ten ma swoje racje i Autora można tu usprawiedliwić. Przeprowadzona analiza zaproponowanych dokumentów pozwoliła na syntetyczne ukazanie głównych osiągnięć dialogu ekumenicznego na temat Eucharystii, a jednocześnie na sformułowanie pastoralnych postulatów, których urzeczywistnienie byłoby formą recepcji ekumenicznych osiągnięć.

Od strony formalnej recenzowana publikacja wydaje się dziełem kompletnym. Już redakcja *Wstępu* pozwala zauważyć, że Autor należycie dobiera narzędzia badawcze i swobodnie nimi operuje. Zdradza przy tym, że dysponuje nie-nagannym warsztatem naukowym. Sformułowanie problemu i celu pracy jest jasne i jednoznaczne. Z żelazną konsekwencją Autor zmierza do rozwiązania postawionego problemu i osiągnięcia zamierzonego celu. Poszczególne kroki badawcze precyzyjnie zapowiada i realizuje, ułatwiając czytelnikowi odnajdywanie się w gąszczu niełatwej problematyki. Dzięki przejrzystej strukturze i komunikatywnej narracji lektura książki ks. J. Froniewskiego, choć niełatwa, staje się prawdziwą intelektualną przygodą.

Imponująca jest bibliografia. Z wielości dostępnych publikacji Autor wykorzystał oczywiście najpierw te, które napisane zostały w języku polskim i w tym zakresie wydaje się, że uczynił to w sposób wyczerpujący. Trafnie także dobrał najważniejsze publikacje obcojęzyczne. Trudno tu oczekiwać sięgnięcia po każdą możliwą publikację, bo, po pierwsze, nie jest to niezbędne, jeśli sięga się po dzieła klasyczne, które przyćmiewają znaczenie innych, a po drugie, nie wydaje się to nawet możliwe, gdyż nie tylko rozsądziłoby założony projekt, ale być może nawet uniemożliwiło jego realizację. Na krytyczną uwagę w tym względzie zasługuje jednak zbyt wąskie sięgnięcie do licznych opracowań i komentarzy uzgodnień ekumenicznych, zwłaszcza w obcojęzycznych czasopiśmiech ekumenicznych. Pewną wątpliwość budzi też bardzo wąski wykaz dokumentów doktrynalnych Kościołów i Wspólnot eklezyjalnych niepozostających w pełnej łączności z Kościołem rzymskokatolickim. Wprawdzie te Kościoły czy Wspólnoty w większości nie dysponują tak rozbudowanymi organami nauczania doktrynalnego jak ma to miejsce w przypadku Kościoła rzymskokatolickiego, co nie oznacza to jednak, że nie wypracowały one określonych stanowisk, podejmowanych zazwyczaj na synodach, które mają również charakter doktrynalny i stanowią wykładnię ich rozumienia jakiejś kwestii teologicznej. Tymczasem Autor w większości wypadków ograniczył się do źródeł historycznych, czasowo bardzo odległych, nie korzystając ze źródeł współczesnych, które pozwalają dostrzec pewną ewolucję bądź dojrzewanie dawnych stanowisk, zrodzonych w atmosferze ówczesnych konfesyjnych polemik.

Biorąc pod uwagę kompleksowość i syntetyczność ujęcia, które stanowi wkład w recepcję uzgodnień ekumenicznych, krytyczną uwagę należy zgłosić również pod adresem małego „umiędzynarodowienia” niniejszej publikacji.

Poza krótkim, właściwie tylko jednostronicowym streszczeniem w języku niemieckim, książka w żaden inny sposób nie „otwiera się” na czytelnika zagranicznego, nieznającego języka polskiego. Wydaje się, że koniecznie trzeba było zamieścić znacznie obszerniejsze i napisane w kilku językach obcych streszczenie, odzwierciedlające najważniejsze wątki tematyczne i konkluzje zawarte w pracy.

Istotnym merytorycznym osiągnięciem prezentowanej publikacji jest całościowe ujęcie problematyki związanej z teologią anamnezy eucharystycznej zarówno w perspektywie historyczno-dogmatycznej, jak i ekumenicznej. Uderza przy tym umiejętność scalenia wszystkich istotnych aspektów dogmatycznych, historycznych i ekumenicznych w jeden spójny wykład. Autorowi udało się ukazać najpierw centralne znaczenie biblijnej kategorii pamiętki (*zikkaron*, *anamnesis*) dla interpretacji Eucharystii w jej wymiarze ofiary. Uczynił to jednak w sposób wyważony, niepodporządkowując przedstawionej argumentacji wytyczonemu sobie celowi, lecz wskazując na bogactwo modeli interpretacyjnych w Biblii. Przekonująco wyjaśnił jednocześnie na tle współczesnej dyskusji egzegetycznej nieodzowność tej kategorii dla właściwego pojmowania ofiarniczego wymiaru Eucharystii, co znajduje szczególne odzwierciedlenie w teologii katolickiej i pomocne staje się dla zbliżenia ekumenicznego w zakresie rozumienia Eucharystii jako ofiary.

Autor słusznie konstatuje, że pojęcie anamnetycznej pamiętki w teologii katolickiej nie zawsze odgrywało wiodącą rolę w nauczaniu o ofiarnym charakterze Eucharystii. Dotyczyło to zwłaszcza okresu potrydenckiego, kiedy w teologii mamy do czynienia z wypadkową przejęcia średniowiecznych rozwiązań w teologii eucharystycznej (koncentracja na kwestii realnej obecności, oddzielenie sakramentu od ofiary) oraz polemiki antyprotestanckiej. To zawężenie zostało przezwyciężone dopiero w XX wieku, nie bez wkładu, jak słusznie zauważa Autor, także teologów wywodzących się z innych wyznań niż rzymskokatolickie. Wyeksponowani zostali zwłaszcza J. Jeremias oraz M. Thurian. Jednocześnie uwypuklono znaczenie dla odnowy nauki o Eucharystii teologii paschalnej, która zrodziła się pod wpływem teologii wschodniej. W tym kontekście należy też widzieć dowartościowanie znaczenia epiklezy w ścisłym związku z anamnezą. Jak trafnie zauważa Autor, „po wiekach pewnego zapomnienia o roli Ducha Świętego w nauce o Eucharystii współczesna teologia katolicka w wyniku odnowy pneumatologicznej rozpoczętej po Vaticanum II, pod wpływem myśli wschodniego chrześcijaństwa, powróciła do tej biblijno-patrystycznej wizji” (s. 255).

Ważnym osiągnięciem merytorycznym recenzowanej publikacji jest również wskazanie na najważniejsze osiągnięcia ekumeniczne w nauce o ofiarnym charakterze Eucharystii. Biorąc pod uwagę zróżnicowanie stopnia tych osiągnięć, Autor przejrzysto podzielił dokumenty na trzy grupy: 1) wykazujące wysoki stopień zgodności, 2) wskazujące na konwergencje w jej rozumieniu, które wymagają dalszych poszukiwań oraz 3) notujące wstępną prezentację

własnych stanowisk. W tym kontekście Autor krytycznie odniósł się do dotychczasowej metody dialogu ekumenicznego, polegającej na szukaniu punktów zbieżnych. Jako taka, wyczerpała ona już swoją skuteczność. Słusznie zatem, idąc za wskazaniem A. Dullesa, postuluje konieczność obrania „metody wzajemnego wzbogacania się przez świadectwo”. Metoda ta pozwala na zachowanie większej wolności w korzystaniu z własnych normatywnych źródeł bez minimalizowania ich odrębności w stosunku do innych (por. s. 310). Wydaje się ona być szczególnie pomocna w kwestii ofiarniczego wymiaru Eucharystii. Zgodnie z założeniami tej metody, Autor zauważa, że recepcja ekumeniczna nie może polegać „jedynie na porównywaniu uzgodnień ze sformułowaniami własnej tradycji wyznaniowej”, ale przyjmowaniu także doświadczenia duchowego innych chrześcijan (s. 314). I dlatego w ekumenizmie duchowym dostrzega on główną płaszczyznę recepcji ekumenicznej w wymiarze pastoralnym. Wezwanie do pogłębienia świadomości ekumenicznej w Kościele lokalnym, tak by przełożyła się ona na orientację całej pracy duszpasterskiej, łącznie ze wskazaniem konkretnych przedsięwzięć, stanowi główny ideowy motyw trzeciego rozdziału i zarazem jego postulat, który dobrze świadczy nie tylko o ekumenicznej wrażliwości Autora, ale też znajomości złożonej problematyki dogmatycznej w tym obszarze.

Książka J. Froniewskiego jest ważnym wkładem w polską teologię dogmatyczną i ekumeniczną, a zarazem wyrazem twórczej recepcji osiągnięć dialogu ekumenicznego w naszym kraju. Jej walory formalne i merytoryczne czynią z niej dzieło znaczące i dojrzałe, opierające się dobrym warsztat naukowy, który można wzorczo polecić zwłaszcza doktorantom, wstępującym na ścieżkę naukowej twórczości, choć z pewnością nie tylko im.

Rajmund Porada (Opole)

Siostra Stanisława Andronowska i jej ekumeniczne dzieło. Lubelska Szarytka we wspomnieniach nierzymskokatolików, red. Mariusz Orłowski, Monika Drozd-Orłowska, Podkowa Leśna: Wydawnictwo „Signa Temporis” 2010.

Jak wskazuje tytuł, opracowanie ma charakter zbioru wspomnień o siostrze Stanisławie Andronowskiej – zmarłej przed 10 laty zakonnicy z Lublina, znanej z wielu cennych inicjatyw ekumenicznych i współpracy z Instytutem Ekumenicznym KUL. Redaktorzy tomu Mariusz Orłowski i Monika Drozd-Orłowska zebrali teksty wspomnieniowe poświęcone zmarłej zakonnicy napisane przez autorów reprezentujących różne chrześcijańskie środowiska wyznaniowe działające w Lublinie czy na Lubelszczyźnie. Wśród autorów wspomnień znaleźli się: Anna Maria

Gruszevska, prof. Ludmiła Gruszevska Blaim, śp. o. archim. Roman Piętka MIC, Elżbieta Wołyńska, ks. Jan Szklorz, Anna Kasperkiewicz, pastor Józef Siczek, pastor Marian Wójcik, Julian i Helena Grzesikowie, śp. pastor Kazimierz Muranty.

Do opracowania Redaktorzy dołączyli Aneks zawierający dzieło *Modlitwa Jezusowa* autorstwa mnicha Kościoła Wschodniego o. Lwa Gilleta w tłumaczeniu s. Stanisławy Andronowskiej z języka francuskiego. Było to pierwsze tłumaczenie tego dzieła na język polski, którego s. Andronowska dokonała w 1975 roku.

Książka ukazała się w wydawnictwie „Signa Temporis”, prowadzonym przez adwentystyczną Wyższą Szkołę Teologiczno-Humanistyczną w Podkowie Leśnej. Recenzentami książki są pastor dr Andrzej Seweryn, rektor Wyższego Baptistycznego Seminarium Teologicznego w Warszawie, oraz ks. dr Dariusz Chwastek, proboszcz parafii ewangelicko-augsburskiej w Lublinie i pracownik naukowy Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

Warto tu krótko wspomnieć, że Stanisława Andronowska urodziła się w 1905 roku na pograniczu łotewsko-litewskim. Większość swego życia spędziła jednak w Lublinie. Do Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo wstąpiła w 1929 roku. Jako siostra zakonna posługiwała chorym i ubogim, będąc także przez wiele lat referentką ds. ekumenizmu przy Kurii Biskupiej w Lublinie. Zmarła w 1999 roku.

Redaktorzy w słowie wstępnym napisali: „Zebrane przez nas wspomnienia o siostrze Stanisławie Andronowskiej składają się na wielowątkowy i barwny portret pionierki lubelskiego ekumenizmu, który pragniemy przekazać przyszłym pokoleniom. Nasza publikacja ma być rodzajem hołdu złożonego pamięci siostry Stanisławy Andronowskiej przez lubelskich nierzymskokatolików”.

Piotr Jaskóła (Opole)

UGLORZ Manfred, **Kamień węgielny i lud wybrany. Chrystologiczne i eklezjologiczne tematy 1. Listu św. Piotra w kontekście duszpasterskiej troski Autora Listu**, Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna 2011, 183 s., bibliogr., indeksy, ISBN 978-83-60273-14-2.

Książka stanowi rodzaj monografii na temat *1. Listu św. Piotra*. Jak zauważa sam Autor opracowania, w języku polskim brak dotychczas tak całościowego ujęcia myśli, zawartej we wspomnianym *Liście*. Prezentowana publikacja obejmuje cztery rozdziały poprzedzone *Wprowadzeniem* i zwieńczone *Zakończeniem*. We *Wprowadzeniu* znaleźć można podstawowe informacje dotyczące autorstwa *Listu* i jego adresatów. Informacje te ograniczono do niezbędnego minimum, wystarczającego do właściwego zrozumienia kontekstu i tła powstania *Listu*. Pierwszy

rozdział prezentowanej publikacji dotyczy chrystologicznej myśli *Listu*, eksponując główne jego tematy wokół następujących punktów: tytuły chrystologiczne, cierpienie Jezusa, zbawczy sens śmierci Chrystusa oraz Chrystus jako kamień węgielny. Drugi rozdział zajmuje się myślą eklezjologiczną *Listu*. Dominującym wątkiem jest myśl, ukazująca, że wierzący w Jezusa Chrystusa, a więc Kościół, stanowią nowy lud Boży – lud czasów ostatecznych, którego protoplastą był Izrael – lud Jahwe. Łączność obu ludów podkreślona została m.in. poprzez zastosowanie starotestamentowej terminologii dotyczącej Izraela jako ludu Bożego, ludu Jahwe w odniesieniu do Kościoła, jak i bezpośrednią teologiczną eksplikację tej prawdy. Jednocześnie wyeksponowano też te wątki w opisie Kościoła przez autora *I. Listu św. Piotra*, które wskazują na jego *novum*. Trzeci rozdział stanowi swoistą kontynuację wątku chrystologicznego i eklezjologicznego, koncentrując się na owocach zbawczego dzieła Chrystusa dla wierzących, a więc wybrania, odrodzenia i zbawienia. W czwartym rozdziale przedstawiono dość liczne etyczne i społeczne treści *Listu*, wyrażane najczęściej w formie napomnień kierowanych do jego adresatów, czyli wierzących w Chrystusa, zamieszkujących północne prowincje Azji Mniejszej. Publikacja zawiera obszerną bibliografię, obejmującą komentarze i opracowania dotyczące zarówno *I. Listu św. Piotra*, jak i szerszej problematyki biblijnej, zwłaszcza nowotestamentowej. Celem Autora prezentowanej publikacji było przybliżenie czytelnikowi teologicznej myśli *Listu* i w ten sposób jego duchowe ubogacenie, dlatego też zrezygnowano z ukazania szczegółowych hermeneutycznych kroków dojścia do określonych wniosków, koncentrując się jedynie na tych ostatnich. Zaproponowana bibliografia służy zatem jako „odsyłacz” dla zainteresowanych pogłębieniem tak formalnych, jak i treściowych aspektów *Listu*. Całość publikacji wieńczą niezwykle użyteczne indeksy: autorów i miejsc biblijnych. Dzięki temu książka może służyć pomocą także każdemu, kto chce wniknąć w kontekst i treść określonego tylko fragmentu *Listu*, na przykład w kontekście liturgicznego przepowiadania Słowa.

Rajmund Porada (Opole)

UGLORZ Marek Jerzy, **Ekologiczne wątki w biblijnej historii zbawienia**, Bielsko-Biała: Augustana 2010, 259 s., bibliogr., dodatek, seria: Biblioteka Teologiczna Augustyna, t. 1, ISBN 978-83-62109-14-2.

Autorem pracy jest znany z działalności ekumenicznej biblista i duchowny Kościoła ewangelicko-augsburskiego, adiunkt Katedry Wiedzy Nowotestamentowej i Języka Greckiego w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. Jak sam wyjaśnia we *Wprowadzeniu* do omawianej książki, celem jej napisania „było przemyślenie historii zbawienia pod takim kątem, aby wydobyć z niej i za-

akcentować możliwie najszersze spektrum ekologicznych tematów, które w biblijnym świadectwie niejednokrotnie ukrywają się w wypowiedziach kosmologicznych, kultowych oraz antropologicznych” (s. 11). Ten cel wyrasta z przekonania Autora, że w zapisanej na kartach Biblii historii zbawienia ekologia przynależy do religijnego doświadczenia ludu wybranego i określa jego widzenie świata i człowieka. Stanowi ona więc jeden z centralnych tematów biblijnych, który zasługuje na całościowe spojrzenie i przeanalizowanie. Całość publikacji składa się z siedmiu rozdziałów. Pierwszy poświęcony jest biblijnej wierze w stworzenie, gdzie ekologiczna myśl wiąże się ściśle z dziełem stworzenia i ideą desakralizacji świata, jako rzeczywistości odrębnej od Stworzyciela. Drugi rozdział podejmuje zagadnienia antropologiczne. Ekologiczna perspektywa dochodzi do głosu zwłaszcza w biblijnej wizji powołania człowieka przez Boga do bycia strażnikiem, a nie eksploatatorem stworzenia. W trzecim rozdziale Autor prowadzi rozważania nad zagadnieniem przestrzeni w ogóle, ale również szczególnych przestrzeni, jak: ogród, miasto czy pustynia. Kolejny rozdział został poświęcony czasowi jako przestrzeni działania Boga, ale również człowieka. W tym kontekście znajdujemy refleksje nad sensem świętowania jako pamiątki zbawczych czynów Boga. Piąty rozdział podejmuje kwestię chrystologii widzianej w perspektywie ekologicznej. Jej głównymi wyznacznikami są wcielenie Syna Bożego, Jego śmierć i zmartwychwstanie, będące wyrazem miłości Boga do stworzenia, prowadzącej do jego przeobrażenia. W szóstym rozdziale podjęto kwestię biblijnych metafor i obrazów, rozpatrywanych w kontekście ekologicznym. Chodzi tu zwłaszcza o metafory odnoszące się do Boga i człowieka, stanowiące sposoby pierwotnego myślenia człowieka i umożliwiające mu odkrycie własnej tożsamości. Specyficzny piąty rozdział stanowi trzy dopowiedzenia do kwestii poruszanych już wcześniej – są to dopowiedzenia: chrystologiczne, liturgiczne i eucharystyczne. Oprócz bibliografii, na końcu zamieszczono dodatek, obejmujący: „Jesteśmy częścią ziemi” – przemówienie wodza plemienia Duwaniszów Seattle z 1855, skierowane do prezydenta USA F. Pierce’a, oraz Światową Deklarację Praw Zwierząt (UNESCO, 1978).

Książka M. Uglorza, czytana w świetle formułowanych współcześnie alarmów ostrzegających o zbliżającej się katastrofie ekologicznej, wydaje się dziełem na wskroś optymistycznym. Nie jest to jednak tani optymizm, ale przejaw chrześcijańskiej nadziei, która każe spoglądać na świat jako Boże stworzenie, podążające ku swemu ostatecznemu spełnieniu. Swój finał znajdzie ono w zmartwychwstaniu. Nie determinizm jednak, lecz wolne przyjęcie i respektowanie Bożych praw oraz struktury stworzenia winno określać działanie człowieka. Dlatego, zdaniem Autora niniejszej publikacji, ekologiczna myśl biblijna winna stać się treścią kościelnego przepowiadania nie ze względu na „ekologiczną modę”, lecz zapewniając mu integralny wymiar.

Rajmund Porada (Opole)